



10. Коновець О. Просвітницький рух в Україні XIX – першої третини XX ст. / О. Коновець – К.: Хрещатик, 1992. – С. 25 – 27.
11. Коновець О. Українські Просвіти в контексті національно-культурного руху XIX століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SPRAVKI/PROSVITA.hm>. – Назва з екрану.
12. Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 213.
13. Поліщук Я. З років і віків Антона Нивинського / Я. Поліщук // Сім днів. – 1994. – 11–17 січ. – С. 10.
14. Савчук Б. Волинська «Просвіта». – Рівне, Видавнича фірма «Ліста», 1996. – 154 с.
15. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / І. Скакальська. – Кременець : Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 158 с.
16. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918 – 1935 рр. Моногр. – Луцьк: Ред.-вид. від «Вежа» Волин. Нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.
17. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Чернихівський. – Кременець : Папірус, 1999. – 318 с.
18. Чуприна В. Біла Н. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» та українських політичних партій в селах Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Чуприна, Н. Біла // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010.

УДК 94(438+477)(=161.2):930.253

Андрій Нінічук

### **Питання реституції в польсько-українських відносинах 90-х років XX століття (на прикладі архіву товариства «Просвіта»).**

У статті аналізується становлення польсько-українських міждержавних взаємини у справах реституції культурних цінностей, досліджується формування їх законодавчо-правової бази. Вивчаються факти, пов'язані із реституцією в Україні архіву товариства «Просвіта» та роль польського президента Леха Валенси у цьому процесі.

**Ключові слова:** реституція, Україна, Республіка Польща, товариство «Просвіта», архів, міждержавні взаємини, договірна база.

**Resume. Ninichuk A.V. The issue of restitution in Polish-Ukrainian relations of the 90s of the twentieth century (on the example of the archive of Prosvita Society).**

The article analyzes the formation of Polish-Ukrainian inter-state relations in the restitution of cultural values, and investigates the formation of their legislative and legal framework. The facts related to the restitution in Ukraine of the archive of Prosvita and the role of Polish President Lech Walesa in this process are being studied.

**Key words:** restitution, Ukraine, Republic of Poland, Prosvita Society, archive, intergovernmental relations, contractual base.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів той факт, що культурні цінності є важливим елементом спілкування, взаєморозуміння та взаємозближення народів та держав. Культурні цінності виступають як головний критерій підтримки нерозривного духовного зв'язку поколінь, об'єднують їх в єдиний ланцюг історичного розвитку. Кожен об'єкт історико-культурного призначення, кожний витвір мистецтва, пам'ятник культури є однією з ланок такого нерозривного історичного цілого. Тому втрата культурних цінностей, їх відрив від народів та націй, які дали їм життя, мають негативні наслідки для їх повноцінного розвитку.

На шляху українсько-польського порозуміння, яке динамічно розвивається від самого початку проголошення незалежності України, ще існує чимало рифів, які ставлять складні завдання перед лідерами державних кораблів. До них належить і проблема повернення та реституції культурних цінностей у двосторонніх стосунках, яка перетворилася на випробування спадщиною. Серед позитивних прикладів українсько-польської співпраці у справі реституції культурних цінностей є передача у 1993 році польською стороною Україні архіву товариства «Просвіта».

**Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.** Проблеми реституції культурних цінностей у міждержавних відносинах вивчали В. Акуленко, С. Кот, Л. Стрільчук, В. Стрільчук, В. Лишко, В. Гайдукова, які у своїх наукових працях аналізують формування правової основи українсько-польських



взаємин у цій сфері та досліджують різноманітні аспекти співпраці у справі реституції культурних цінностей України та Республіки Польща.

Досить важливу наукову розвідку щодо реституції архіву товариства «Просвіта» провела львівська дослідниця Г. Сварник, детально вивчивши архів львівського товариства «Просвіта», історію його створення та переміщення. Досліджувала аспекти передачі польською стороною Україні частини архіву товариства «Просвіта» і Ю. Ключук. Праці Г. Сварник та Ю. Ключук є широко цитованими у нашому дослідженні.

Важливою складовою проведеного дослідження є двосторонні документи укладені між Республікою Польща та Україною, саме вони сьогодні регулюють співпрацю між державами в справі реституції. Наявна законодавчо-правова база є, також, широко цитованою у нашому дослідженні.

**Мета та завдання статті** визначаються її тематикою і зводяться до аналізу та можливостей реституційного процесу у справі повернення в Україну архіву товариства «Просвіта».

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Реституція культурних цінностей – у міжнародному праві особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави. Щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції.

14 лютого 1992 року глави країн СНД підписали у Мінську (Білорусь) Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження. Однак, парламент Російської Федерації не ратифікував Угоду, і її реалізацію не розпочато [13, 139]. Україна уклала кілька міжнародно-правових угод щодо взаємного збереження і повернення культурних цінностей, втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни (з Польщею, Угорщиною, Німеччиною та ін..). Внаслідок цього Україна, наприклад, одержала втрачені археологічні експонати з Херсонського краєзнавчого музею, частину фресок Михайлівського Золотоверхого собору XI століття в Києві та у свою чергу передала Німеччині «Архів Баха» тощо.

Реституційна проблема зафіксована в ст. 54 Конституції України. Держава вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що за її межами [16, 298 - 299]. В Конституції України узаконено право нашої держави на повернення пам'яток культури, збагачення духовної спадщини народу, що внаслідок насильницького вторгнення була незаконно вивезена з території нашої держави і зазнала насильницької міграції [5]. Міжнародна правова охорона культурних цінностей будується на основі загальновизнаних міжнародних принципів і норм як на універсальному (акти ООН та ЮНЕСКО), так і на регіональному рівнях (конвенції Ради Європи, багатосторонні угоди країн СНД тощо). Важливу роль у цій сфері відіграють також двосторонні договори держав та їхні національні законодавства.

Згідно 13 статті Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 року, регламентується, що сторони вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним шляхом опинилися на території другої сторони [2, 613]. Задля реалізацій положень Договору 28 грудня 1992 року при Кабінеті Міністрів України було створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, головною метою якої декларувалося виявлення і облік культурних цінностей, що були вивезені з України і їх повернення [9, 29].

Наступними нормативними документами, які лягли в основу державної політики в справі реституції стали ухвалені Урядом постанови: «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 18 червня 1993 року № 464, «Про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 5 жовтня 1996 року № 1241 та Положення про неї, затверджене Мінкультури України 18 жовтня 1996 року № 504-а. Згодом Президент України видав указ «Про Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 1996 року [15, 362].

Міністерство закордонних справ України спільно з Інститутом української археографії НАН України видали збірник документів «Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей» у якому було сформульовано основні засади діяльності Національної комісії у справах реституції, які базувалися на нормах міжнародного права та угод ЮНЕСКО [8, 10]. Наступним кроком стала регіональна нарада, що відбулася в липні 1993 року у Львові, на якій було вироблено основні принципи роботи Національної комісії з питань реституції [8, 17].



Слід віддати належне традиції та досвіду реституції культурних цінностей в Польщі. Для української сторони це надзвичайно важливий і корисний досвід. До справи виявлення і повернення культурних цінностей в Республіці Польща залучалися найкращі спеціалісти, провідні науковці, які першим пунктом свого завдання вважали складення детальних реєстрів музейних збірок, архівів бібліотек, аби згодом подати конкретні вимоги щодо їх повернення. Тому на першому етапі українсько-польської співпраці в сфері реституції культурних цінностей, головним чином Республіка Польща висувала вимоги щодо передачі їй різноманітних пам'яток [14, 64].

Витоки взаємних проблем криються у трьох основних історичних фактах. По-перше, кордони між Польщею і Україною протягом лише XX століття змінювалися, щонайменше, тричі. В цей період Польща та Україна перебували в стані війни також мінімум тричі, і ці війни супроводжувалися взаємними втратами культурних цінностей. В польському суспільстві ще живе певна ностальгія за Україною з огляду на давню і не дуже давню історію: багатьох поляків з територією України пов'язують конкретні спогади про своїх предків та сторінки власної біографії. Власний історичний досвід та емоції від тісного співжиття двох народів мають і українці. І цей емоційний фактор є надзвичайно впливовим для обох сторін в питаннях, які стосуються культурної спадщини. Доля переміщених цінностей, зміна державного політико-адміністративного статусу архівів, музеїв та бібліотек внаслідок змін польсько-українських кордонів – все це створює складний клубок суперечностей, розплутати який за обопільною згодою не вдається вже майже століття [6].

Серед прикладів успішної роботи українських та польських експертів у справі повернення культурних цінностей слід навести повернення в Україну частини архіву товариства «Просвіта» за період з 1868 по 1923 роки. Саме ці фонди дають змогу простежити діяльність товариства від становлення до розширення сфери діяльності [15, 366]. Даний архів дає можливість вивчити біографію та суспільно-політичні погляди визначних представників української історії та культури, які в різний час входили до «Просвіти» це зокрема, М. Коцюба, К. Левицький, В. Бачинський, І. Брика, Л. Залужний, І. Романчук, П. Озаркевич, Я. Веселовський та багато інших [7, 89 - 90].

Вдамося до короткої історії пов'язаної із формуванням та історією архіву львівського товариства «Просвіта». Під архівом товариства «Просвіта» у Львові (1868–1944) розуміємо архів як структурну одиницю у складі товариства (існував окремий архів у бібліотеці та діловодний – при Головній управі). Отож йдеться про чималі рукописні та колекційні збірки, згромаджені у бібліотеці й музеї, а також ноти, іконографію, фотографічні матеріали, картографічні збірки тощо – у першому випадку і про документальні матеріали діяльності товариства (включно з централею у Львові та всіма філіями), витворені за весь час його функціонування – у другому. До загальної документальної спадщини товариства зараховуємо ще й матеріали видавництва, редакцій часописів тощо. Чимало документальних матеріалів до його історії зберігається і в інших збірках, зокрема, в особових фондах голів та діячів «Просвіти» та установах і товариствах, організаційно пов'язаних з товариством [11].

Частина архіву товариства «Просвіта» в силу політичних і військових перетрубацій, що мали місце на Західній Україні у міжвоєнні десятиліття та у роки Другої світової війни, опинилися за межами Львова, в інших містах України і на території Польщі. Книги та документи архіву товариства «Просвіта» були вивезені з бібліотеки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі НТШ) у Львові у роки Другої світової війни, та після її завершення.

Вартує вдатися до короткої розповіді про долю частини архіву товариства «Просвіта». Найдраматичніше, можливо, склалася доля тієї частини документів, що зберігалися в Бібліотеці НТШ і були вивезені зі Львова під час Другої світової війни у 1944 році. За звітами про роботу Відділу рукописів Бібліотеки під час німецької окупації Львова [12, 626], можна встановити, що в той час було спакковано та відправлено з останніми німецькими транспортами, які встигли відійти перед наступом Червоної армії на територію Польщі, сім скринь рукописів та книжок, якими доповнювали ці скрині в Бібліотеці АН УРСР у Львові, колишній Оссолинських (до якої в той час належав відділ рукописів бібліотеки НТШ) [1, 114 – 119; 3, 80 - 85]. По дорозі, десь поблизу Вроцлава, ці транспорти потрапили під бомбардування і архіви – в розбитих скринях – опинилися в будівлях одного з фільварків графині фон Пфайль, а точніше, у великій мурованій стайні в Аделіні (тепер Загородно під Золоторією в Польщі). Знайшли їх аж у 1945 році під час перших пошукових акцій, ведених польськими бібліотеками. Отже, разом зі збірками Національної Бібліотеки львівські архіви потрапили до Варшави [12, 626]. Після попереднього впорядкування у 1946 – 1947 роках вони пролежали ще 40 років, аж поки у 1980-х роках їх описали детальніше і змікрофільмували [11].



У результаті всіх переміщень і поділів документи зберігаються у кількох місцях: більша частина складає фонд № 348 товариства «Просвіта» за 1868–1942 роки в ЦДІА України у Львові, який налічує 7058 справ і фонд № 122 в ЛНБ АН України ім. В. Стефаника за 1919–1939 роки, що включає частину документів редакції органу товариства «Життя і Знання» за 30-ті роки [12, 626].

Документи «Просвіти» з території Львівського, Станіславівського й Тернопільського (довоєнних) воєводств зберігаються також в інших центральних і обласних архівах та бібліотеках України: Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва у Києві, Державних архівах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, Інституті рукопису НАН України. В усіх цих сховищах матеріали, що стосуються діяльності товариства «Просвіта», його філій і читалень, знаходяться у складі інших фондів.

Як зазначає Г. Сварник, найбільше документів «Просвіти» в роки війни потрапили до Польщі, до Національної бібліотеки у Варшаві (Biblioteka Narodowa, Warszawa). Це, зокрема, документи про організацію і діяльність Головної управи, філій і читалень за 1892–1939 років, видавничі матеріали й листування редактора журналу «Життя і знання» В. Сімовича за 1923–1939 роки та ін. Окремі матеріали про діяльність «Просвіти» відклалися у складі інших збірок: Українська освіта і шкільництво в Речіпосполитій (1923–1928); УНДО (1925–1937); архівах Дмитра Донцова (1914–1939) та Олени Кисілевської (1928–1939), – це, здебільшого, листування з товариством про співпрацю [11].

Під час офіційного візиту президента Республіки Польщі Л. Валенси у травні 1993 року в Україну, окрім підписання угод про правову допомогу та регіональне співробітництво, як прояв поваги до українського народу, Л. Валенса передав Україні архівні збірники протоколів громадської організації «Просвіта» у 1868 – 1923 рр., які зберігалися в архіві Варшавської бібліотеки [4, 132 - 133]. Жест Л. Валенси засвідчив добру волю РП у справі налагодження міжнародних взаємин двох сусідніх країн та активізував двосторонню співпрацю у справі реституції культурних цінностей.

Серед матеріалів, що передав польський президент було, шість книг протоколів товариства «Просвіта». Це книги протоколів загальних зборів і засідань головного відділу товариства «Просвіта», починаючи від перших зборів товариства 26 листопада 1868 року до 20 лютого 1923 року, – пізніші протоколи зберігалися у Львові. У Національній бібліотеці у Варшаві залишились – статут товариства, документи про організацію й діяльність головної управи, філій й читалень за 1892 – 1939 роки (протоколи, заяви, бюлетені, кореспонденція); матеріали видавничого відділу товариства і редакції часопису «Життя і знання»; листування за 1923 – 1939 роки (листи до редакції і до редактора, професора Василя Сімовича) [10, 53]. Мікрофільми цих документів є також у ЦДІА України у Львові й доступні для використання.

Цей позитивний і конструктивний приклад співпраці Республіки Польща та України у справі реституції культурних цінностей став одним і вагомим кроків міждержавної взаємодії у даній галузі. Наступним етапом стало створення експертних груп у галузі бібліотек, архівів, історико-археологічних цінностей та музеїв, головним завданням яких був пошук та уточнення відомостей про культурні цінності, які були незаконно переміщені із територій їх походження. Було обумовлено взаємне повернення, в тому числі на поетапній основі, незаконно переміщених цінностей, що становлять культурну спадщину обох країн.

Робота започаткована у 90-х роках ХХ століття – продовжилася і у ХХІ столітті. Під час роботи експертних груп виникало чимало суперечок, іноді, доволі гострих. Деякі питання у справі реституції продовжують залишатися не вирішеними і досі. Та все ж, зусиллями обох сторін було повернуто у країни свого походження чимало культурних цінностей, втім, детальне дослідження усіх цих аспектів є предметом інших наукових розвідок.

**Висновки.** Підсумовуючи ж співпрацю між Україною та Республікою Польща у справі реституції архіву товариства «Просвіта», зазначимо, що архів товариства «Просвіта» від часу свого заснування у 1894 році пройшов багато етапів формування, переміщень, розпорошення, вивезення, розподілу між країнами, містами й інституціями. Проте, його основа й досі складає цінний джерельний комплекс, який дозволяє досліджувати непросту історію української громадської організації і становлення національної свідомості в містах і селах Галичини, Поділля, Волині, інших українських етнічних земель.

#### *Джерела та література:*

1. Дашкевич Я. Як нищили незнищенне / Я. Дашкевич // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 114–119.
2. Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43. – С. 613.



3. Горак Р. Під куполом Оссолінеуму / Р. Горак // Жовтень. – 1989. – № 6. – С. 80–85.
4. Ключук Ю. Польсько-українські відносини з питань реституції культурних цінностей (на прикладі архіву товариства «Просвіта») / Ю. Ключук // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки - № 3(328). – Луцьк: Вежа, 2016. – С. 132 - 136.
5. Конституція України. – К.: Юрінком, 1996. – 80 с.
6. Кот С. Україна – Польща: випробування спадщиною / С. Кот. – [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://www.ukraine-poland.com/u/kultura/kultura.php?id=89> – Назва з екрану.
7. Лишко В.В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 рр.). Дисерт.на здоб.наук.ст. к.і.н., спец. 07.00.01. – Історія України. – К, 2002. – 221 с.
8. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Матеріали регіональної наради з питань повернення в Україну культурних цінностей, м.Львів, 21 -23 липня 1993. – Львів, 1993. – 47 с.
9. Постанова Кабінету міністрів України: „Про утворення національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей” від 28 грудня 1992 року // Збірник Постанов Уряду України. – 1993. – № 1 – 2. – С. 29.
10. Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві : каталог-інформатор / Галина Сварник; наук. ред. Я. Дашкевич. — Варшава ; Львів ; Нью-Йорк : Укр. архів ; НТШ, 2005. – 352 с.
11. Сварник Г. Архів товариства «Просвіта»: історія формування сучасний стан / Г. Сварник. – [Електронний ресурс]. // Режим доступу: [file:///C:/Users/G50/Downloads/Innbyivs\\_2009\\_1\\_35.pdf](file:///C:/Users/G50/Downloads/Innbyivs_2009_1_35.pdf) - Назва з екрану.
12. Сварник Г. Доля архіву товариства «Просвіта» у Львові / Г. Сварник// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність - 2010. – № 19. – С. 623 – 627.
13. Стільчук Л.В. Вопросы реституции культурных ценностей в современных польско-украинских отношениях / Л.В. Стільчук // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Москва, – № 5 (64), май, 2014. – С. 138 – 142.
14. Стільчук Л. В., Стільчук В. В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л. В. Стільчук, В. В. Стільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 258 с.
15. Стільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с.
16. Юридична енциклопедія: в 6 т. (голова редколегії Ю.С. Шемшученко). – Т.5.. – К.: укр.енциклопедія, 2003. – С. 298 – 299.